

*Csányi Gergely, Gagyi Ágnes és
Kerégyártó Ágnes*

TÁRSADALMI REPRODUKCIÓ

**AZ ÉLET ÚJRATERMELÉSE
A KAPITALIZMUSBAN**

Azt a folyamatot, amely során az élet újratermelése a kapitalista termelés részévé válik, a reprodukció, társadalmi reprodukció vagy reproduktív munka kifejezésekkel szokás megragadni. Ezek a kifejezések magukba foglalják azt a folyamatot, ahogy a kapitalizmus átalakítja és felhasználja a szeretet, a szex, a gondoskodás és a házimunka gyakorlatait, úgy, hogy azok a tőkés felhalmozás logikájába illeszkedjenek. Tanulmányunkban a társadalmi reprodukció elmélettörténetét foglaljuk össze: Marx és Engels eredeti társadalmi reprodukció fogalma után bemutatjuk az ezt az értelmezést felhasználó és kritizáló későbbi kutatási hullámokat – a feminista, világrendszer-szemléletű, az informális munkára, parasztságra, vagy a természet felhasználására vonatkozó kutatásokat –, majd arra kérdezzük rá, milyen hozadéka lehet ezeknek a megközelítéseknek a kelet-európai társadalmi viszonyok megértéséhez.

E tanulmány tárgya az élet újratermelése és a kapitalista termelés globális viszonyai közötti kapcsolat. Az a kutatói hagyomány, amely az élet újratermelésének alakulását és feltételeit a kapitalista feltételek között ennek a kapcsolatnak a szempontjából vizsgálta, a reprodukció, a társadalmi reprodukció, illetve a reproduktív munka fogalmaival ragadta meg azt az ellentmondásos folyamatot, amely során az élet újratermelését a kapitalista termelés átalakítja és felhasználja. A globális kapitalista árutermelési rendszer szempontjából nézve az élet újratermelése a munkaerő és természeti erőforrások újratermelése – e kutatási hagyomány a reprodukció kérdését e rendszerlogikához képest vizsgálja.

A társadalmi reprodukció vagy reproduktív munka alapvetően két, empirikusan ugyan összefonódó, de analitikusan szétválasztható tevékenységet foglal magába: az élet (munkaerő) hosszú és rövid távú újratermelését. Az első, az élet termelése vagy hosszú távú újratermelése a gyermekek világrahozatala és felnevelése köré szerveződő tevékenységeket foglalja magába; a második, az élet rövid távú újratermelése pedig azokat a tevékenységeket, amik közvetlenül szükségesek ahhoz, hogy az ember életben maradjon és napról napra visszanyerje a munkaerejét. Amellett, hogy az első magába foglalja a terheséggel és a szüléssel járó munkafolyamatokat, mindkettő a szeretet, a szexualitás, a gondoskodás és a házimunka formáiban jelenik meg.

A reproduktív munka jellemzője egyrészt, hogy számtalan különböző, egymástól látszólag független tevékenységet foglal magába. Ezeket összegezve a reproduktív munka az a tevékenység, amely a mai napig a legnagyobb emberi időráfordítást igényli globálisan.

Másrészt a reproduktív munka nagyjából informális és a háztartáson („magánszférán”) belül történik. Ez a privát jelleg és a társadalmi reprodukciót körülvevő intézményesített mítoszok, például hogy a reprodukciós tevékenység nem munka, hanem ösztön-válasz (Csányi és Kerényi 2018), vagy hogy a háztartáson belül nem keletkezik érték

(Seccombe [1974] 2018), láthatatlanná teszik a reprodukzív munkát. Ez a láthatatlan jelleg teszi lehetővé a tőkés számára a háztartáson belül termelődött érték többlet szisztematikusan kivonását (Dunaway [2012] 2018), és emiatt a láthatatlan jelleg miatt is a reprodukcióról való gondolkodás speciális elméleti és módszertani apparátust igényel.

A reprodukzív munka az emberi társadalomban a nemek között egyenlőtlenül oszlik el, jóval nagyobb része terheli a nőkre, mint a férfiakra. Mivel az informális reprodukzív munka a rendszer fenntartásához elengedhetetlen, a nőiség konstrukciói (*gender*) szoros összefüggésben vannak a reprodukzív munka egyenlőtlen elosztását legitimáló és láthatatlanságát fenntartó szimbolikus és materiális intézményekkel (Csányi és Kerényi 2018). Ezek az intézmények tartják fenn a *status quo*-t, melyben a globális felhalmozás terhe egyenlőtlenül mértékben terheli a nőkre. Ezért mind a férfiak és nők, mind a produktív és reprodukzív munka szimbolikus és materiális hierarchikus viszonyát dialektikusan érdemes vizsgálni.

Tanulmányunkban a reprodukcióval a fenti értelemben foglalkozó kutatási irányok elmélettörténetét foglaljuk össze, kiemelve a reprodukció fenti tulajdonságaival kapcsolatos állításokat, illetve az ezek megragadására kialakított elméleti és módszertani eszközöket. Marx és Engels eredeti társadalmi reprodukció fogalma után bemutatjuk az ezt az értelmezést felhasználó és kritizáló későbbi kutatási hullámokat – a feminista, világrendszer-szemléletű, az informális munkára, parasztságra, vagy a természet felhasználására vonatkozó kutatások meglátásait –, majd arra kérdezzük rá, milyen hozadéka lehet ezeknek a megközelítéseknek a kelet-európai társadalmi viszonyok megértéséhez.

MARX ÉS ENGELS

A marxi munka-, érték- és kizsákmányolás-elméletet és a történeti materialista módszertant a reprodukcióra fókuszáló feminista elméletek és a világrendszer-elmélet is felhasználta, amikor a reprodukciót a kapitalista termeléshez való viszonya szerint elemezte. Mindemellett a női munka, illetve reprodukzív munka a marxi elmélet egy alulteoretizált aspektusa.

Marx 1844-ben írt gazdasági-filozófiai kézírataiban ([1844] 1977) a nő kétféleképpen jelenik meg. Egyrészt mint olcsó munkaerő: ahogy írja, „[a] nagy műhelyek kiváltképpen nők és gyerekek munkáját vásárolják, mert ez kevesebbe kerül, mint a férfiaké” (44). Másrészt mint „a közösségi kéj zsákmánya és szolgálója” (131). Ahogy írja, „a férfinak a nőhöz való viszonya az embernek az emberhez való legtermészetesebb viszonya” (131), illetve „szükségszerű” viszonya. Míg Marxnál a társadalom és a természet, illetve a tőke és a (produktív) munka viszonya dinamikus és dialektikus, addig a férfi és a nő viszonya

alapvetően statikus (Brown 2013) és „természetes” viszony. Az, hogy a nő hogyan jelenik meg a (férfi) társadalom számára, mennyire természettől adott pozíciójára redukálva, tehát mint „a közösségi kéj zsákmánya és szolgálója”, vagy mennyire emberi lényegében, azt az határozza meg, hogy a (bér)munka és tőke viszonyában az ember mennyire idegenedett el az embertől. Máshogy fogalmazva: maga a férfi-nő viszony állandó (természetes és szükségszerű), csak a nő percepciója változik a dinamikus társadalmi (bér munka-tőke) viszonyok szubjektumformáló kontextusában. A kapitalizmus elidegenedett viszonyai között a nő e természetes funkciójára redukálódik a férfi szubjektum számára. Egyrésről ebben az értelemben, amennyiben a nemek viszonya változékony, annyiban a felépítmény része, nem strukturális viszony. Másrésről a perceptuálisan és szexuálisan aktív nő koncepciója fel sem merül Marxnál, a nő jelenik meg valahogy a férfi társadalom számára és a férfi *kielégíti magát a nőn*.

A kommunista kiáltványban ([1848] 1959) és *A német ideológiában* ([1856] 1974) Marx és Engels már nagyobb figyelmet szentel a családon belüli viszonyoknak, a másodikban pedig a társadalmi reprodukció kérdésének is. Ahogy *A kommunista kiáltványban* írják, „[a] burzsoázia leszaggatta a családi viszonyról meghatóan szentimentális fátylát és e viszonyt pusztá pénzviszonyra redukálta” (444). Illetve „[a] burzsoá pusztá termelési számnak tekinti feleségét” (457). *A német ideológiában* pedig, hogy „a tulajdon, amelynek a családban, ahol a nő és a gyermekek a férfi rabszolgái, megvan már a csírája, az első formája. A családban lévő, persze még nagyon kezdetleges, látens rabszolgaság[:] az első tulajdon, (...) más munkaejere feletti rendelkezés” (41).¹ Ami a reprodukció kérdését illeti, Marx és Engels az élet rövid és hosszú távú újratermelését is mint az emberi történelem előfeltételeit tárgyalja: „Az élethez azonban mindenekelőtt evés és ivás, lakás és ruházat és még egy és más szükséges. Az első történelmi tett tehát (...) magának az anyagi életnek a termelése (...) naponta és óránként teljesíteni kell, hogy az ember egyáltalán életben maradhasson. (...) [A] kik saját életüket naponként újra megtermelik, kezdenek más embereket termelni, szaporodni – a férfi és nő, szülők és gyermekek közötti viszony, a család” (36–37). Mindemellett az élet rövid és hosszú távú újratermeléséhez szükséges nem produktív munkát, mint az értéktöbblet-termeléshez való hozzájárulást és ennek a családhoz való viszonyát nem tematizálják.

Politikai gazdaságtanának legkiforrottabb formájában, *A tőkében* ([1867] 1949) Marx nagy hangsúlyt fektet a női és gyermekmunkára, mint olcsó és könnyen kizsákmányolható munkaerőre az iparban. Viszont a család kérdése nagyrészt kikerül az érdeklődési köréből, illetve abból a szempontból tárgyalja, hogy a nők iparban való alkalmazásuk miatt elhanyagolják anyai kötelezettségeiket, nincs idejük szoptatni, morálisan és fizikailag is rossz

1 A fordítást kis mértékben módosítottuk.

állapotba kerülnek. A reprodukív munkára vonatkozó gondolatait leginkább lábjegyzetekből rekonstruálhatjuk. A legjobban talán a következő lábjegyzetből következtethetünk: „Minthogy bizonyos családi tevékenységek, például a gyerekek gondozása, szoptatása stb. teljesen el nem kerülhetők, a tőke által birtokba vett családayáknak többé-kevésbé helyettesítést kell fogadniuk. Azokat a munkákat, amelyeket a családi fogyasztás megkövetel, így a varrást, foltozást stb., kész áruk vásárlásával kell helyettesíteni. A kevesebb házi munkának tehát több pénzkiadás felel meg. Ezért nő a munkáscsalád termelésének költsége s ez kiegyenlíti a többletbevételt. Ehhez járul az is, hogy az élelmiszerek elfogyasztásában és elkészítésében lehetetlenné válik a gazdaságosság és a célszerűség” (426, láb.). Ebből világos, hogy Marxnál amellet, hogy a reprodukív munka bizonyos (az elmélet egésze szempontjából elhanyagolható) fokig a modern produktív munka előfeltétele, nagyobb részben úgy jelenik meg, mint a modern bérmunka ellentéte, a munka archaikus, preindusztriális formája.

Engels Marx halála után írt könyvében, *A család, a magántulajdon és az állam eredetében* ([1884] 1982) a család értelmezését tekintve *A kommunista kiáltványban* és *A német ideológiában* megírt keretek között marad. Ahogy írja, az első osztályelnyomás a női nemnek a férfinem által történő elnyomása (75). De hiába írja meg Engels, hogy a monogám házasságban a nő cseléddé lett (83), a koherens elmélet a reprodukció és a nemi egyenlőtlenségek viszonyáról ebben az írásban sem születik meg.

Összességében azt mondhatjuk, hogy Marx és Engels munkásságában a reprodukív munka koncepciója nem koherens és alulteoretizált. Amit Marx érveléséből minden reprodukcióra koncentrááló feminista elmélet továbbvisz, az az a belátás, hogy az emberi történelem alapvető feltétele az élet újratermelése, és hogy az élet újratermelésének módja minden társadalmi jelenség történeti *alapja*. Továbbá, hogy a kapitalista termeléshez egyidejűleg szükséges a munkaerő és a tőke folyamatos újratermelése, tehát hogy a munkás elfogyassza a munka termékét, és hogy a tőke elfogyassza a munkás munkarejét ([1867] 1949: 616). Ugyanakkor az élet újratermelésének közvetlen feltételei az elmélet vakfoltjának mondhatóak. Ami az élet hosszú távú újratermelését illeti (az „új emberek termelését”), Marx igencsak mechanizálja a folyamatot. Ahogy írja: „[a]mint az egyszerű újratermelés állandóan újratermeli magát a tőkeviszonyt, az egyik oldalon a tőkéseket, a másik oldalon a bérmunkásokat, úgy a bővített újratermelés, vagyis a felhalmozás, a tőkeviszonyt bővített fokon termeli újra, tehát az egyik oldalon több vagy hatalmasabb tőkést, a másik oldalon több bérmunkást. (...) A tőke felhalmozása tehát a proletariátus szaporítását jelenti” ([1867] 1949: 663). Azt, hogy ez a „szaporítás” milyen többletmunkát helyez a nőkre, azt nem tematizálja, mintha a terhesség, a szülés és a kisgyerekek nevelése *csak úgy történne*. Illetve, ahogy fent láthattuk, azok a tevékenységek, melyek nem helyettesíthetőek produktív ipari tevékenységekkel, az elmélet szempontjából elhanyagolhatóak

– és elhanyagoltak. Ami az élet rövid távú újratermelését illeti, Marx önreprodukáló munkást képzel el (Federici 2017), aki a munkabéréből megvásárolt étellel reprodukálja magát mindennap. A munkás eszik, öltözködik és magáévá teszi szexualitásának tárgyát a hétköznapiakban. Ugyanakkor a háztartásban ehhez szükséges, nagyobb részt nőkre terhelődő munkafolyamatokat, mint a bevásárlás, főzés, gondozás, törődés, szintén nem tematizálja, ugyanúgy, ahogy a szexuális aktusban cselekvő nőt sem. Tehát ebben az értelmezésben a reprodukció nem reprodukzív *munka*.

Ami az úgynevezett *otthonmunkát* illeti, Marx leginkább a kapitalista és ipari munka elődjének és ellentétének látta, és mint ilyet, sokkal inkább a feudalizmushoz, mintsem a kapitalizmushoz tartozónak, ahol az iparosodás és a modernizáció következtében (majdnem) minden tevékenység kikerül a háztartásból. Marx azt írja „világos, hogy az, hogy kollektív munkáscsoport mindkét nemből és minden korosztályból való egyénekből áll, a természetes fejlődés során kialakult brutális tőkés-formájában, ahol a munkás van a termelőfolyamatért és nem a termelőfolyamat a munkásért, a romlás és rabszolgaság forrása, megfelelő viszonyok között fordítva a humánus fejlődés forrásává kell átváltoznia” ([1867] 1949: 530–531). Engels pedig így fogalmaz: „[A] nő első cseléddé lett, a társadalmi termelésben való részvételből kiszorult. Csak korunk nagyipara nyitotta meg újra a nő előtt – de csakis a proletárnő előtt – az utat a társadalmi termeléshez” ([1884] 1982: 83). Tehát mindketten azt feltételezték, hogy a technikai modernizáció miatt a fizikai erő egyre kevésbé lesz fontos a munkában, és így a nemi és életkori egyenlőtlenségek, melyek – megközelítésük szerint – a fizikai erő különbségéből fakadnak, lassan eltűnnek és szétszakadnak a család patriarchális kizsákmányoló keretei (Federici 2008, 2017).

KOLLONTÁJ

Az 1917-es szovjet forradalom után pár hónapon belül több olyan intézkedés is született, ami Marx és Engels a nőiségre és a családra vonatkozó elméletét ültetette át szimbolikusan vagy materiálisan a gyakorlatba. Betiltották a nők éjszakai és föld alatti munkáját, engedélyezték a szabad névválasztást a polgári házasságkötés során és a válást. „A korabeli viszonyokat jól jellemzi, hogy érdemesnek tartották külön cikkelyben kimondani: az asszony nem köteles követni férjét, ha az átköltözik egy másik településre” (Somlai 1990: 27).

1919-ben Lenin *A nagy kezdeményezésben* így ír: „A nő továbbra is házi rabszolga, minden felszabadító törvény ellenére, mert a *kis háztartás* elnyomja, fojtogatja, eltompítja, lealacsonyítja a nőt, odaláncolja a konyhához és a gyermekszobához, munkaerejét barbár módra terméketlen, kicsinyes, idegölő, butító, nyomasztó munkára pazarolja. A *nő* igazi felszabadítása, az igazi kommunizmus csak ott és akkor kezdődik, ahol és amikor megkezdődik

a tömegharc (...) a kis háztartás ellen, vagy helyesebben, amikor kezdetét veszi a kis háztartás tömeges átépítése nagy szocialista háztartássá. A nyilvános étkezdék, bölcsődék, óvodák – ezek a[z] (...) egyszerű (...) eszközök, amelyek *valóban* alkalmasak arra, hogy *felszabadítsuk a nőt*, valóban alkalmasak arra, hogy csökkentsük és megszüntessük az egyenlőtlenséget, amely a nők helyzetében a férfiakéhoz képest a társadalmi termelésben és a társadalmi életben való szereplésük terén fennáll” ([1919] 1977: 75, kiemelések az eredetiben). A lenini álláspont összhangban volt a tízes évek végi gazdálkodási irányvonallal, mely az állami gabonamonopóliumra, a gazdagparaszti rétegek ellehetetlenítésére és az állami vállalatok és a kiterjesztett háztartások (kommunák, szövetkezetek, artyelek) vegyes tulajdonformájára épült – noha ezzel párhuzamosan bőven léteztek kisparaszti tulajdonok és tőkés vállalkozások is. Ebben a modellben megerősödött az állam intézményteremtő és újraelosztó szerepe, mely bölcsődékkel, óvodákkal, közmosodákkal és közétkeztetéssel próbálta kezelni a váltságát, valamint a reprodukív és produktív munka között feszülő ellentétet. Másrészt retorikai szinten összhangban volt Alexandra Kollontáj nézeteivel, aki a párt legbefolyásosabb feminista teoretikusa és 1919-től a Zsenogyel ügyosztály, a nők helyzetének javításáért felelős ügyosztály vezetője volt.

Ugyanakkor Kollontáj a marxista ortodoxiához képest komplexebben látta a háztartási munka szerepét. A produktív-reproduktív munka közti ellentét jóléti intézményekkel való feloldása helyett a magánháztartás *valódi* és teljes megszüntetését, és a férfi és nő közötti viszony, a család és a szexualitásra vonatkozó normák teljes megújítását tartotta a Párt céljának.

A reprodukció marxi fogalmához képest Kollontáj sokkal tágabban értelmezte a reprodukív munka és a nőiség szerepét a kapitalizmusban. Ahogy írja: „A feleségnek a gyárban, a nyomdában vagy a kereskedésben ugyanannyi órát kell dolgoznia, mint a férjnek, ugyanakkor neki időt kell szakítania arra, hogy ellássa a háztartást és gondozza a gyerekeket. A kapitalizmus elviselhetetlen terhet helyezett a nők vállára: bérmunkássá változtatta őket anélkül, hogy kevésbé kellett volna háztartásbelinek vagy anyának lenniük. (...) Az élet soha nem volt könnyű a nők számára, de soha nem volt annyira nehéz a soruk és soha nem voltak annyira kétségbeesettek, mint a kapitalizmus igája alatt, az iparosítás fénykorában” (Kollontáj 1920). Mindezek mellett Kollontáj osztotta Marx elképzelését arról, hogy a háztartáson belül végzett munka teljes egészében kiszervezhető és meghaladható. Röplapokban hirdette, hogy a nőket fel kell szabadítani a reprodukív munka terhe alól, hogy a munkaerejüket teljes egészében a produktív munkára fordítsák. Érvéle szerint az iparosítással és a társadalom modernizációjával minden munka kiszervezhetővé válik a háztartás keretei közül és a nők a férfikkal egyenjogú bérmunkásokká válhatnak. Ugyanakkor ennek kivitelezését sokkal inkább kidolgozta, mint Marx és Engels, és következményeit is sokkal jobban látta, mint Lenin, akinél „a kis

háztartás tömeges átépítése nagy szocialista háztartássá” inkább csak retorikai szinten volt kidolgozva. Kollontáj mellett, hogy támogatta a prostitúció betiltását és az abortuszhoz való szabad hozzáférést, a nők teljes szexuális szabadságát és a gyerekeknélvétel egészen a szoptatástól való államosítását hirdette. Ahogy írja: „A »lázadás« az egyoldalú szexuális erkölcs ellen az egyik legjellemzőbb tulajdonsága az új hősnőnek. (...) A harc a kettős mérce féltése ellen. A mai hősnők anélkül lesznek anyák, hogy férjhez mennének, elhagyják a férjük vagy a szeretőjük, az életük gazdag lehet szerelmi tapasztalatokban. Nem lesznek többé a férjük árnyékai. Személyiségek lesznek, nőként és emberi lényként” (Kollontáj 1918). Kollontáj annyiban tovább ment Marxnál, hogy nem gondolta, hogy vannak olyan tevékenységek, melyek nem szervezhetőek ki a háztartásból. Az anyaházakban a kollektív szoptatást tartotta megoldásnak. Az anyaságnak – írta (1921) – társadalmi feladattá kell válnia, és egy anyának nemcsak a saját, de az összes munkás és paraszt gyermek anyjának kell lennie.

1921-re a lenini gazdaságpolitika nem tudott megbirkózni a válsággal, a parasztság általános elégedetlenségére válaszul bevezették a NEP-et². A gabona kényszerbeszállítását felváltották terményadóval, rehabilitálták a piaci és pénzvízonyokat, illetve engedélyezték a korábban betiltott magánkereskedelmet (Krausz 2008: 57). 1923 őszén kibontakozott az első jelentősebb piacgazdasági válság. A szövetkezeti és kommunális gazdálkodások zárványként léteztek a NEP kapitalizmusában (58) és az adott gazdasági körülmények között a reprodukív munkának a háztartásokból való kiszervezése megtorpant. Az informális reprodukív sémák jelentőségének csökkentése lehetetlenné vált. Az 1926-ban elfogadott családjogi kódex a végtelékig leegyszerűsítette a válást és az élettársi kapcsolatot a házassággal egyenértékűnek ismerte el. Viszont a családjogi kódex semmilyen értelemben nem mutatott a család, a háztartás vagy az informális reprodukív sémák jelentőségének csökkentése felé. Kollontáj javaslata, hogy társadalmassá a kiskorúak és a munkanélküliek eltartását, nem került be a kódexbe. A korszakra jellemző, hogy a törvényekről vitázókat Kollontáj javaslatánál jobban foglalkoztatta, hogy az elhagyott élettársnak is kell-e tartásdíjat fizetni (Somlai 1990).

1928-ban gabonaválság rázta meg az országot, erre reakcióként a párt 1929-ben a világválság közepette elkezdte a mezőgazdaság államosítását. Mindeközben elkezdtek megszüntetni a nyilvános mosodákat, az étkezési jegyeket, habár további bölcsődéket, óvodákat és „tejkonyhákat” nyitottak – nem a „nagy háztartás terve” miatt, hanem pronatalista intézkedésként (Hoffmann 2003). Az informális reprodukív sémák nélkülözhetetlensége a termelésben nyilvánvalóvá vált, a „nagy háztartás terve” a semmibe veszett. 1934-ben Sztálin beszédet mondott a család fontosságáról, 1935-ben pedig nyilvánosan

2 Új gazdaságpolitika (Novaja Ekonomicseszkaja Polityika)

meglátogatta idős édesanyját Grúziában. 1936-ban a Pravda vezércikket közölt a szocialista erkölcsről, a család és gyermeknevelés fontosságáról és új törvényeket alkottak: megnehezítették a válást és betiltották az abortuszt. 1944-ben jött ki az új családjogi kódex, mely kiemelten fontosnak nevezte a házasságot és a családot és az élettársi kapcsolatot törvénytelennek minősítette (Somlai 1990). A kezdeti politikai reformtervekhez képest tehát a szovjet iparosítási erőfeszítés a kapitalista modernizáció formáihoz hasonlóan a női reprodukív munka alárendelt, láthatatlan, illetve a „magánszférába” zárt formáit intézményesítette.

HÁZIMUNKA-VITA A HETVENES ÉVEKBEN

Nyugat-Európában és az USA-ban a huszadik század első felét a nők nagy arányú munkaerőpiaci integrációja jellemezte, részben a férfiak háborús sorkatonai szolgálata és nagy arányú halála, részben az USA hegemoniájának felívelő szakasza alatt megváltozott termelési sémák és gazdasági prosperitás miatt. Ennek az integrációnak a következményeként az 1960-as évekre a nők ezekben a régiókban olyan erős politikai képviseletet szereztek, mint talán még soha a világtörténelemben. A nőiség társadalmi konstrukciói is változásnak indultak. Ekkorra indult el a feminizmus második hulláma, amit Európában elsősorban Simone de Beauvoir, az USA-ban pedig Betty Friedan neve fémjelzett.

A hatvanas évek végén és a hetvenes években, részben ezekre a folyamatokra reakcióként, a korábban elnyert erősebb politikai pozíció és a válsághatások találkozásaként az Egyesült Államokban a rassz- és genderalapú munkamegosztásra fókuszáló autonóm harcokkal jellemezhető feminista mozgalom erősödött meg, amelyet a feketék mozgalma vezetett (Mitchell 2013). Ez a mozgalom azonban a korábbi feminista hullámokhoz hasonlóan egy tágabb, globális rendszerellenes mozgalmi hullámba ágyazódott, amely erősen érezte hatását „Latin-Amerikától Indokínáig” (Watkins 2018: 3). Ebben a hullámban a nők „annak érdekében harcoltak a reprodukív és szexuális szabadságért, hogy elnyerjék az irányítást a termelőeszköz (azaz a saját testük) felett” (Mitchell 2013).

Ezzel együtt (újra) felfedezték a reprodukció marxista értelmezését a (nyugati) feminizmus számára, ami örökre megváltoztatta mind a marxizmust, mind a feminizmust (Federici 2017). Addigra világossá vált, hogy a nők felszabadítása terén a tisztán marxi elméletre alapozott elméletalkotás nem működőképes. Ugyanakkor a kapitalista viszonyok elemzésére kidolgozott marxi fogalmakat (tőke-munka; osztály; érték-többlet; kizsákmányolás; termelés és újratermelés) felhasználva próbálták megragadni a nők helyzetét az osztálytársadalomban. A feminizmus e (materialista) irányzatának egy fontos elméleti háttere volt a *New Left Review* folyóirat hasábjain folyó úgynevezett „házimunka-vita”.

Ahogy azt fent írtuk, Marx és Engels értelmezésében a nők által otthon végzett háztartási munka nem strukturális eleme a kapitalizmusnak. A marxista feminizmus ezzel ellentétben a hetvenes években a házimunkát kapitalista munkaként definiálta, ami két szempontból is fontos volt: egyrésztől elhelyezte a nőiséget mint termelési pozíciót a kapitalizmusban, felhívva a figyelmet a nők stratégiai szerepére az antikapalista küzdelemben, másrésztől így megragadhatóvá vált a nők másodlagos, alárendelt helyzetének materiális alapja. A házimunka-vitában megnyilvánuló szerzők a marxista politikai gazdaságtan kategóriáit alkalmazták egy olyan területre, amire az eredetileg nem vonatkozott: a háztartás és a család szférájára.

Margaret Benston *The Political Economy of Women's Liberation* (1969) című írása, amelyet a házimunka-vita kiindulópontjaként szokás hivatkozni, abból indult ki, hogy a klasszikus marxista állásponttal szemben a nukleáris család nem csupán fogyasztási, hanem termelési egység is, és mint ilyen, konkrét, jól meghatározható módon szolgálja a kapitalista termelési mód fennmaradását. E nézőpont lehetővé tette a feministák számára, hogy a háztartás keretében végzett munka megragadható legyen analitikusan, így a házimunka-vita résztvevői ezt a kiindulópontot egységesen elfogadták. A vita további része akörül zajlott, hogy hogyan jelenik meg az otthon végzett munka a kapitalizmus társadalmi újratermelésében.

Theoretikus szinten a központi probléma az volt, hogy a család mint termelési egység kívül esik a tőkés logikán, ennek ellenére az otthoni munkavégzésnek kimutatható, direkt hozzájárulása van a kapitalista társadalmi termeléshez. Ennek kettősségnek a legnagyobb vesztesei a nők voltak, akiknek többsége a korszakban (az 1960-as, 1970-es években) háziasszony volt, függetlenül attól, hogy dolgozott-e fizetett bérmunkásként vagy sem. A klasszikus marxista reprodukció-elmélethez képest radikálisan új volt az az állítás, hogy a nők alárendeltségét ne a fizetett, hanem a fizetetlen munkavégzés körülményeiben keressék.

A bérmunkára kidolgozott marxi terminológia alkalmazása a házimunkára nem problémamentes. Még ha a házimunka *munka*, a háztartás *termelési egység* és a háziasszony által végzett munka *termelés* – ez akkor sem áruterelés. Mivel a házimunka nem méreti meg magát a piacon, nem deríthető ki ekvivalense, vagyis konkrét értéke. Mindebből kifolyólag elvileg a házimunka érték többletet sem termel, ami a tőkés elsajátítás alapja lehetne.

A nők alárendelt helyzetével ebből az új nézőpontból foglalkozni kívánó marxisták és feministák a fenti nehézségeket különböző módon próbálták áthidalni. Wally Seccombe ([1974] 2018) stratégiája arra irányult, hogy a lehető legprecízebb fogalomhasználattal, a marxi kategóriákat következetesen alkalmazva a bérmunka összes tulajdonságát megfeleltesse a házimunkának. A házimunka munka, értéket állít elő, a terméke áru, mégpedig

a munkaerő-áru. A házimunka a munkaerő reprodukciójára – fenntartására és létrehozására – irányul, azaz miként a munkás létrehozta munkaerejével a terméket, úgy a háziasszony létrehozta (termeli és újratermeli) munkájával a munkaerőt. A munkaerő újratermelése a klasszikus marxista nézet szerint otthon, a munkás szabadidejében történik, amikor étkezik, alszik, pihen, illetve más módon töltődik fel szellemileg, érzelmileg és fizikailag – azaz munkaképes állapotba kerül másnapra. Marx nem teszi hozzá azonban – írja Seccombe –, hogy a munkás munkaerejének újratermeléséhez nem elégséges az az áru, amit ebből a célból vásárol: kiegészítő munka, azaz a házimunka szükséges ahhoz, hogy a reprodukció megvalósulhasson. A házimunka ugyanakkor csak használati értéket termel, ezért nem produktív. „[A] termelő munkának két ismérve van: közvetlenül kapcsolódik a tőkéhez és értéktöbbletet termel. A házimunka egyik kritériumnak sem felel meg. Kapcsolódása a tőkéhez nem közvetlen (azaz nem bérmunka), másrészt nem termel több értéket, mint amennyit birtokol. A házimunka (gazdasági értelemben véve) nem-termelő munka [...]” (Seccombe [1974] 2018: 39).

Seccombe kiküszöbölte a marxista politikai gazdaságtannak azt a problémáját, hogy az negligálta a házimunka jelentőségét a termelési folyamatban, és a termelés és házimunka kapcsolatára nézve számos homályos pontot tisztázott. A feminista elméletalkotás több más szereplője számára azonban ez az eljárás nem volt elfogadható. A kategóriák ortodox alkalmazása helyett ők a marxi elmélet kitégítését, fogalmainak merev használata helyett azok rugalmas interpretálását tartották a megfelelő iránynak. Számos ponton kritizálták ezért Seccombe munkásságát a munkaerő áru-természetével, a házimunka termelő jellegével, az értéktöbblet megjelenésével és a kizsákmányolással kapcsolatban.

Mariarosa Dalla Costa és Selma James (1973) határozottan amellett érveltek, hogy a házimunka nemcsak használati értéket, hanem értéktöbbletet is termel – és épp ez képezi a nők kizsákmányolásának alapját. Az értéktöbblet az ő értelmezésükben azonban a társadalmi termelés összességében jelenik meg, nem pedig egyetlen konkrét termék előállításából fakad. Az értéktöbblet termeléséhez minden nő a speciálisan rá szabott, alárendelt női szerep révén járul hozzá. Jean Gardiner (1975) hasonló következtetésre jut, és Seccombe több állításával is vitatkozik; saját elméletének felvázolása szempontjából különösen az a tétel fontos, hogy *a házimunka kifejeződik a munkaerő relatív értékében*. Seccombe szerint az áru értékének részét képezi az a munka, amit előállításába fektettek; a munkaerő értékében – vagyis a bérben – logikusan megjelenik a házimunka értéke. „[O]sszuk két részre a munkabért: az A rész a bérmunkás (és helyettesei), míg a B rész a háztartásban dolgozó (és helyettesei) létfenntartását biztosítja. B rész értéke megegyezik a házimunka által megtermelt értékkel” (Seccombe [1974] 2018: 38). Gardiner viszont ellentmondást lát: „[M]iközben [Seccombe] amellett érvel, hogy a bérmunkás nem kapja vissza a teljes értéket, amit megtermel, csupán munkaerejének értékét, úgy mutatja be

a házi munkás által termelt értéket, mint ami meghatározható azzal az értékkel, ami őt a férje béréből illeti” (Gardiner 1975: 50). Ha a házimunka értéke valóban egyenlő lenne azzal, amit a tőkés a munkásnak bér formájában kifizet, akkor a tőkés se nem nyer, se nem veszít – tehát közömbösnek kellene lennie az iránt, hogy a háziasszony otthon dolgozik teljes munkaidőben vagy pedig a munkaerőpiacon. A helyzet nyilvánvalóan nem ez: a tőke érdekelt abban, hogy a háziasszony, szerepével azonosulva, elsősorban az otthoni feladatait lássa el, és csak ezután végezzen bémunkát. Gardiner szerint ez a hibás következtetés csak abból adódhat, hogy Seccombe az igazán lényeges kérdéseket nem teszi fel: egyrészt, hogy a munkaerő fenntartása és újratermelése a modern ipari kapitalista társadalmakban miért éppen a nők házimunkájára épül, másrészt pedig, hogy milyen hatások dolgoznak a nők gazdasági szerepének alapvető megváltoztatása mellett és ellen. Seccombe-ot cáfolva azt állítja, hogy a házimunka marxi értelemben nem termel értéket, az érték többlet termeléséhez viszont hozzájárul azáltal, hogy leszorítja a munkaerő értékét – és éppen ez az, ami a tőke érdeke: ebben áll a házimunka jelentősége a kapitalizmusban.

A korabeli marxista feministák az osztályharc szempontjából fontosnak tartották hangsúlyozni azt, hogy a tőke nemek szerint disztíngvál és fenntartja a női és férfi munkaerő közötti hierarchiát. A nők kettős alárendeltségének – elnyomottak és kizsákmányoltak – bizonyítása kulcsszerepet játszott a vitában, és nem fogadtak el olyan álláspontot, amiben nem jelenik meg egyértelműen a jelenlegi rendszer szexizmusának kritikája. Benston vitaindító cikkében a nők másodlagos státuszát arra vezeti vissza, hogy a nő más viszonyban áll a termeléssel, mint a férfi: „[A] nőket úgy definiálhatjuk, mint emberek azon csoportját, akik a használati értékek termeléséért felelősek”. Az alárendelt pozíció materiális alapja éppen ebben rejlik: „Egy olyan társadalomban, ahol a pénz határozza meg az értéket, a nők olyan csoport, akik a pénzpiacon kívül működnek. A munkájuk nem ér pénzt, így értéktelen, ezáltal nem is valódi munka” (Benston 1969: 3–4).

A házimunka fizetetlen jellegéből fakadó egyenlőtlenység megszüntetésének módja a korabeli marxista feminizmus fősodrába tartozó szerzők szerint a nukleáris család megszüntetése és ezzel párhuzamosan a házimunka társadalmisítása volt – egy új társadalom alapjaként. „[E]zek a strukturális változások maguk után vonják a jelenlegi nukleáris család tökéletes összeomlását. A család stabilizáló fogyasztó szerepe, valamint az otthon kultusza képes arra, hogy távol tartsa a nőket a munkaerőpiactól, olyan jól szolgálva ezzel a neokapitalizmust, hogy könnyen lemondhatunk róla” – írja Benston (1969: 10). Illetve ahogy Dalla Costa és James fogalmaz: „A nukleáris család fenntartása nem fér össze a szolgáltatások automatizálásával. Ahhoz, hogy igazán gépesítve legyenek, a tőkének össze kell törnie a családot abban a formájában, ahogyan most ismerjük” (1973: 21–22).

MIES ÉS FEDERICI: A NŐK ELLENI ERŐSZAK MINT A KAPITALIZMUS STRUKTURÁLIS KOMPONENSE

Maria Mies német szociológus és feminista 1986-ban írta meg *Patriarchy and Accumulation On A World Scale* ([1986] 2014) című könyvét, melyben az 1970-es évekbeli amerikai marxista feminista szerzőkre (lásd fent), illetve az olasz autonomista marxista feminista szerzőkre (pl. Fortunati [1981] 1995) támaszkodva a nőiség kizsákmányolásának átfogó, az őskortól kezdődő történetét vázolta fel az 1980-as évekig, nagy hangsúlyt fektetve nemcsak a munkásosztályra és a nyugati államokra, hanem a különböző osztályok és a különböző fejlettségű területek egymással való viszonyára is. Majd húsz évvel később, 1998-ban az olasz-amerikai Silvia Federici publikálta *Caliban and the Witch* című könyvét. Federici nagy vonalakban Mies elméleti keretén belül maradv a boszorkányüldözések történetét írta meg a politikai gazdaságtan szempontjából.

A Mies és Federici által felvázolt elméleti keret központi eleme Marx és Foucault kritikája, amiért történetfilozófiájukban mindketten figyelmen kívül hagyták a történelem egyik legnagyobb népiertását, a boszorkányüldözést. Marx *A tőke* első részének utolsó fejezetében ([1867] 1949: 771–835) leírja, hogy a kapitalista felhalmozás előfeltétele a primitív felhalmozás, mely során a pénznek tőkévé, a parasztnak pedig szabad munkássá kell válnia. Ehhez pedig az újonnan kialakuló tőkésosztálynak az államapparátus felhasználásával el kell választania a munkásokat a termelőeszközöktől. Ennek a folyamatnak a részei a földbekerítések, a modern magántulajdon létrejötte, a termelőeszközök tőkés tulajdonban való koncentrációja, és azok a törvények, melyek az újonnan létrejövő földtől és minden más önfenntartó eszköztől elválasztott tömegeket erőszakkal munkára kényszerítik és helyhez kötik. Ennek a szabad, a termelőeszközöktől elválasztott, munkarejét eladni kényszerülő osztálynak a létrejöttét nevezi Marx *proletarizációnak*. Foucault *A szexualitás története* első kötetében ([1976] 2014) fejti ki, hogyan jön létre a polgári intimitás és az aszexualisnak feltételezett polgári asszony ideálja a polgári életforma, a tudomány és az állami népességtervezési intézkedések (az úgynevezett biopolitikák) interakciói révén. Foucault történetfilozófiája szerint a modern társadalmakban az egyének irányításában egyrészt egyre inkább háttérbe szorulnak a test közvetlen fenyítésével járó technikák, és előtérbe kerülnek azok a technikák, melyek a hatalom belsővé tételét célozzák ([1975] 1990). Másrészt háttérbe kerül a szakralitás, és előtérbe kerülnek a tudományos diskurzussal interakcióban lévő biopolitikák. Harmadrészt háttérbe kerül a konkrét viselkedés (nemi aktus) szabályozása, és előtérbe kerülnek a viselkedést kiváltó pszichológiai struktúrákat (vágyat) szabályozó technikák ([1976] 2014).

Mies és Federici arra mutatnak rá, hogy Marx a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetet csak a férfi paraszt (majd csavargó és munkás) szemszögéből írja le. De a munkások termelésének, majd bővített termeléséhez szükség van a nők reprodukív képességének felhalmozására is. A proletarizációt egy másik, párhuzamos folyamat is kíséerte, a háziasszonyosodás (*housewifization*). Míg a szabad kapitalista munkások munkába kényszerítését az állam a „véres törvényekkel” (Marx [1867] 1949: 794) segítette elő, addig a boszorkányüldözés az állam(ok) és egyház(ak) kooperációja volt a nem reprodukív szexualitás, a fogamzásgátlás, az abortusz, a bábák, a nők saját testük feletti rendelkezése és a korszakban bevett reprodukív kontrollstratégia, a gyerekgyilkosságok ellen (lásd még erről: Csányi és Kerényi 2018), hogy ezzel biztosítsák az újonnan létrejövő termelési módhoz szükséges munkaerő termelését és bővített újratermelését. „[A]rra a következtetésre kell jutnunk, hogy a boszorkányüldözés Európában támadás volt a nők azon képessége ellen, hogy ellenálljanak a kapitalista viszonyok terjedésének és az ellen a hatalom ellen, amit a nők a szexualitásukkal, a reprodukció feletti kontrolljukkal és a gyógyítás gyakorlásával nyernek el. A boszorkányüldözés ugyancsak eszköze volt az új patriarchális rend létrehozásának, melyben a nők teste, a munkájuk, és a reprodukív képességük az állam felügyelete alá került és gazdasági erőforrássá transzformálódott. Ez azt is jelenti, hogy a boszorkányüldözés lényege nem egyes bűnesetek büntetése volt, hanem általános női viselkedésformák megszüntetése, melyek már nem voltak elfogadhatóak, és amelyeket utálatossá kellett tenniük a lakosság szemében” (Federici 1998: 170).

Mindemellett Mies és Federici (Foucault-val polemizálva) arra is rámutatnak, hogy a női reprodukív munka esetében a primitív felhalmozást soha nem váltotta fel teljesen a tőkés felhalmozás, és a modern biopolitika nem váltotta fel teljesen a test közvetlen és erőszakos irányítását. A primitív felhalmozás, a munkás testének gépiesítése a nők esetében, egy olyan géppé, ami új munkásokat termel” (Federici 1998: 12). Illetve a (női) test közvetlen erőszakkal való fegyelmezése a kapitalizmus strukturális komponense. A nők elleni erőszak formái, a háztartási erőszak, a nemi erőszak, a prostitúció és pornóipar, a reprodukív jogok korlátozása és a szülészeti erőszak mind a primitív felhalmozás olyan formái, amelyek a mai napig a tőkés felhalmozás érdekében gyakorolnak közvetlen erőszakot a nők testén. „A nők elleni erőszak és a nők munkaerejének felhasználása kényszerszermunka-viszonyokon keresztül része és velejárója a kapitalizmusnak. Az erőszak és a kényszer szükségesek a kapitalista felhalmozáshoz és nemcsak járulékos részei annak. Más szavakkal a kapitalizmusnak használnia kell, meg kell erősítenie vagy akár létre kell hoznia a patriarchális férfi-nő viszonyokat, ha fenn akarja tartani a felhalmozási modelljét. Ha minden nő a bolygón »szabad« bémunkássá, »szabad« szubjektummá válna, az értéktöbblet kivonása legalábbis erősen akadályozva lenne. Ez az, ami közös a nőkben, akár háziasszonyok, dolgozók, parasztok vagy prostituáltak, a Harmadik Világtól az Első Viláig” (Mies [1986] 2014: 170–171).

A FERNARD BRAUDEL KÖZPONT ÉS A VILÁGRENSZER-SZEMLÉLETŰ HÁZTARTÁSKUTATÁSOK

Míg Mies és Federici belátásai a Bielefeldi Iskola (Fletcher 1984) és az ökofeminizmus (Mies és Shiva 1994) tágabb áramlataiban éltek tovább, addig az 1980-as években a kapitalizmus globális szerkezetével foglalkozó világrendszer-iskola ugyancsak saját kutatási irányt dolgozott ki arra, hogy a női munkát a világméretű kapitalista felhalmozás elemeként értelmezze. Az Immanuel Wallerstein (1974, 1980, 1989) nevével fémjelzett világrendszer-elemzés a kapitalizmust mint a felhalmozás globális, hosszú távú történeti folyamatát fogta fel és az egyes társadalmi formákat abból a szempontból elemezte, hogy hogyan illeszkednek a felhalmozás folyamatába. Az 1980-as években Wallerstein eredeti történeti munkáinak kritikáira reagálva a világrendszer-elmélet követői olyan középszintű módszertani eszközöket igyekeztek kidolgozni, amelyek lehetővé teszik, hogy pontosan megragadjuk a világszintű felhalmozás folyamatait. Az egyik ilyen eszköz a globális áruterelési láncok (*commodity chain*, Hopkins és Wallerstein 1986), majd értékláncok (*global value chain*, Gereffi és Korzeniewicz 1994) fogalma volt, amely az egyenlőtlen csere és a hozzáadott érték hierarchiái szerint ragadták meg a globális gazdasági szereplők közti hierarchiákat.³ Egy másik hasonló középszintű eszköz a háztartás fogalma volt, mint olyan gazdasági egység, amely a globális felhalmozási folyamat különböző szintjein egyenlőtlen felhalmozási viszonyokat rögzít. A háztartásban ötvöződő különféle munkatípusok, a háztartáson belüli egyenlőtlen erőforrás-elosztás és a belső hierarchiák fenntartása alapvető elemei annak, ahogy a női munka a globális felhalmozási folyamatba integrálódik. A háztartás szerepének a vizsgálata a globális felhalmozásban tágabban is megragadhatóvá teszi a nem bérmunka jellegű munka jelentőségét a tőkés felhalmozásban.

A világrendszer-elemzéssel foglalkozó Fernand Braudel Központban elindított Háztartások, Munkaerő és Világgazdaság kutatócsoport (*Research Working Group on Households, Labor Force Formation and the World Economy*) háztartásokkal kapcsolatos empirikus kutatását a következő kiindulópontokra építette:

- A tőkés felhalmozás alapvető feltétele, hogy a tőke globálisan nem fizeti meg a munkaerő újratermelésének költségét. A bérszínvonal globális egyenlőtlensége, és az, hogy a globális munkaerő nagy része nem tud csak a béréből megélni, és

3 Az azóta nagy karriert befutott fogalmak kapcsolatáról a világrendszer-elemzéshez lásd Bair 2009.

jövedelmét egyéb (önfenntartó, informális) forrásokból pótolja, a globális kapitalizmus alapvető tulajdonsága.

- A háztartás alapvető csomópont a felhalmozás globális hierarchiáiban, amennyiben a bérjövedelem itt kombinálódik más munkaformákkal (köztük a háztartási és egyéb reprodukív munkákkal) a munkaeő újratermelésében. Más szóval: az, hogy a reprodukív és más olcsó vagy meg nem fizetett munkaformák egyfajta „alulról jövő támogatást” folyósítanak a tőke munkaeő-költségeihez, többek közt a háztartási egységekben, illetve ezek egymáshoz való globális viszonyában történik meg. A különböző típusú munkák hierarchiájának fenntartása a háztartáson belül (így például a női munka jelentőségének el nem ismerése, a bérmunka elsődlegességének fenntartása) feltétele annak, hogy a globális tőkés felhalmozás „támogatása” a reprodukív és más nem fizetett munkák révén megvalósulhasson.
- Ennek alapján a háztartást nem egy rokoni, érzelmi, vagy lakóegységként határozták meg, hanem a munkaeő újratermelésének az egységeként, ami a formális bérjövedelemet más munkaformákkal kombinálja, s így a tőke-munka viszonyban a felhalmozás egy alapegységeként működik.

E kiindulópontok alapján a Braudel Központ kutatói azt vizsgálták, hogy különböző globális pozíciókban (centrum, periféria és félperiféria), különböző osztálypozíciókban hogyan változik a háztartások helyzete a világgazdasági ciklusok során. Az 1970-es évek válsága és az 1980-as évekkel elinduló neoliberalizációs hullám során az Egyesült Államokban, Mexikóban, Dél-Afrikában és Latin-Amerikában végzett kutatások során azt találták, hogy míg a világgazdasági ciklus felívelő szakasza a kapitalista termelésbe való integráció különböző formáit hozta, a leívelő szakaszban csökken a háztartások formális jövedelme. Ez egyrészt azt jelenti, hogy nő a nyomás, hogy a háztartások saját reprodukciójukhoz több informális és ingyenmunkát végezzenek, másrészt azt, hogy a háztartások mérete megnő – több társadalmi erőforrás csatornázódik egyetlen egység fenntartásába. A különböző országokon belül különböző osztálypozíciókban lévő háztartások vizsgálatánál azt követték, hogy hogyan illeszkedik a háztartások belső munka- és jövedelemportfóliójának alakulása a foglalkoztatás átalakulásához, illetve ahhoz, ahogyan az állam a formális és informális, illetve produktív és reprodukív munka lehetőségeit meghatározza és csatornázza.

Röviden, a háztartásokra mint a globális felhalmozás egyenlőtlen viszonyait rögzítő csomópontokra vonatkozó kutatások egyrészt a globális centrum-periféria-, illetve osztályviszonyokat vették figyelembe – a periférián, illetve az alsó osztálypozíciókban jellemzően nagyobb a bérjövedelem „alulról jövő támogatásának” aránya. Másrészt a világgazdasági ciklusok fel- és leívelő fázisait – a leívelő fázisokban a munkaeő

reprodukciónak költségei erősebben terhelődnek ki az informális munkaformákra. Harmadrészt pedig a különböző háztartástípusok világgazdasági integrációjának hosszú távú alakulását a különböző ciklusokon keresztül. Például a tőkés integráció előrehaladásával az önfenntartó termelésből az ipari munkába való átmenetet nem mindenütt követheti „visszaparasztozás” a leívelő fázisban; az 1980-as években végzett kutatásaik során a Braudel Központ munkatársai sok helyütt inkább az informális gazdaság más formáinak meg sokasodását találták (Smith et al. 1984; McGuire et al. 1986).

A férfi-nő különbségtétel és az ehhez rendelt pozíciók a munka, a jövedelem és a különböző kockázatok megosztásában erős szerepet játszanak a háztartások fenti funkciójának fenntartásában (Dunaway [2012] 2018). A nők világszerte nagyobb arányban végeznek informális munkát (ENSZ 2003; UNICEF 2007); több órát dolgoznak naponta, mint a férfiak (UNICEF 2007); válság esetén nagyobb mértékű kizsákmányolás tárgyai, illetve több önkizsákmányolást vállalnak, az adósságszolgálatban vállalt nagyobb résztől kezdve az elsősorban lányokra háruló gyermekmunkán át a prostitúcióig; és a háztartás belső erőforrás-elosztásában kevésbé részesülnek az erőforrásokból: bár több munkájuk van a közös erőforrások megteremtésében, a háztartásokon belüli erőforrás-elosztás tipikusan a bér munka-házimunka hierarchiát követi, ami egyúttal a férfi bér munkás-háziasszony hierarchia is. Az alultápláltság globális statisztikáiban felülreprezentáltak a nők; a gyermekgyilkosságok és a szelektív elhanyagolás áldozatai tipikusan lányok (UNICEF 2007). Ahhoz, hogy a háztartás fenntartsa a globális felhalmozásban betöltött funkcióját, ezeknek az egyenlőtlen viszonyoknak a fenntartása szükséges. A kulturális, szimbolikus elemek mellett, amelyek a női munka értéktelenségét és a nők és férfiak közti egyenlőtlenséget rögzítik, ez – ahogy azt a Miest és Federicit tárgyaló résznél már kifejtettük – gyakran erőszakkal is történik. Olyan esetekben, amikor a külső gazdasági körülmények átalakulása átszervezi a háztartások szerkezetét (például egy gazdasági válság leértékeli a férfi bér munka értékét a női informális munkához képest), vagy amikor a belső egyenlőtlen munkamegosztásba új elem kerül, például a háztartás egy női tagja terhes lesz, átlagosan megnő a háztartáson belüli erőszak szintje (Bailey 2010; White 1993; WHO 2011).

A háztartások világrendszer-szemléletű kutatása tehát a reprodukció marxi fogalmát felhasználó feminista kutatásokhoz hasonlóan azzal foglalkozott, hogyan illeszkedik a női munka a kapitalista felhalmozás teljes egészébe. Sajátossága, hogy a háztartások munkatípus-kombinációt a globális centrum-periféria viszony, osztálypozíció, és a világgazdasági ciklushatások viszonyában vizsgálta. A centrum-periféria és osztályhierarchiák viszonyában ez a kutatási irány külön hangsúlyozta, hogy a különböző háztartásokon belüli munkatípus-kombinációk a rendszer egészében különböző pozíciókat betöltő háztartások közötti sajátos viszonyban állnak – például a perifériás háztartások informális jövedelemszerzése teszi lehetővé a centrumbéli háztartások fogyasztási szintjét, a perifériák

reprodukciója pótolja a centrum munkaerő-szükségletét, illetve az alsóbb osztályok és perifériák reprodukív női munkaerejének elvonása teszi lehetővé a centrum női munkaerejének magasabb pozíciókban való integrációját a munkaerőpiacon.

INFORMALITÁS ÉS A NEM BÉRMUNKA JELLEGŰ MUNKAKUTATÁSOK

A kifejezetten a női munkára koncentráló feminista kutatások mellett ez a hagyomány két másik kutatási irányhoz is illeszkedik, amelyek mára a feminista eredményekkel egybefüggő tanulságokkal szolgálnak. Az egyik az informális munka kérdésével foglalkozó kutatási irány, ami a perifériákkal foglalkozó kutatásokban mindig is jelentős szerepet játszott, a nyugati társadalmakkal foglalkozó irodalomban azonban csak az 1970-es évek válságát követően erősödött meg – tükrözve azt, hogy az informális munka jelentősége a válság nyomán a centrumban is megnőtt. A '80-as években a harmadik világgal, Latin-Amerikával és az informalitásnak a centrumországokban való térnyerésével foglalkozó kutatásokon túl az olasz „l'economia sommersával” és a kelet-európai „második gazdasággal” foglalkozó kutatások is szerepet játszottak abban, hogy az informalitás kérdése kiemelt figyelmet kapott.

Alejandro Portes (1983) meghatározó tanulmányában a formális és informális gazdaság közötti kapcsolatot a kapitalizmus alapvető dinamikájaként határozta meg – szemben azokkal az elképzelésekkel, amelyek az informális gazdaságból a formális gazdaságba való átmenetet tekintik a gazdasági fejlődés szükségszerű formájának. A latin-amerikai gazdaság 1980-as évekbeli informalizálódását úgy írja le, mint egy olyan folyamatot, ahol a munkaerő újratemelésének a költségét a válság körülményei között a vállalatok a lakosságra hárítják.

Az informális munka kérdése ugyanakkor nemcsak a Portes által tárgyalt informalizálódási momentum szempontjából kapcsolódik a háztartások és a női munka kérdéséhez. Egy másik, tágabb kutatási irány, ami a női munka fenti megközelítéseihez kapcsolódik, a nem bérmunka jellegű munka globális pozícióira vonatkozó kutatásoké. A feudalizmusból a kapitalizmusba történő átmenet kérdésével kapcsolatban Wallerstein (1976) azt hangsúlyozta, hogy a feudális társadalomszervezéstől a kapitalista világ gazdaságig tartó, lineáris történelmi fejlődés elképzelése hamis: a feudalizmusra jellemző munkaformák a modern történelem során valójában végig fennmaradtak, és funkcionális részévé váltak a kapitalista felhalmozásnak. A proletarizáció és a „feudális” munkaformák egymást kiegészítő funkciók, amennyiben az utóbbiak felívelő szakaszokban a proletarizáció demográfiai forrásaként szolgálnak, válságidőszakokban elnyelik a feleslegessé váló munkaerőt, az önfenntartó formáknak a proletarizált formákkal való kombinációja pedig

csökkenti a munkaerő költségét. A modern, kapitalista világrendszerre tehát nem a szabad bér munka univerzális elterjedése jellemző, hanem a szabad és nem szabad munkaformák az a kombinációja, amelynek alakulása a tőkés felhalmozás változó dinamikáit követi. A később kialakuló globális munka-kutatások hasonló alapvetése, hogy a szabad bér munka a globális munka törpe kisebbségét alkotja, és hogy a különböző munkaformák kombinációi az értékelsajátítás alapvető feltételét alkotják (Van der Linden 2001). A perifériákkal foglalkozó kutatások hasonló meglátással szolgáltak a globális parasztság világgazdasági beágyazottságának dinamikáival kapcsolatban: a modern kapitalizmus történetére nem a paraszti életforma egyértelmű felszámolódománya jellemző, hanem a proletarizáció és visszaparasztozódás hullámai, amelyek a kapitalista integráció ciklusaihoz, illetve ezekhez fűződő politikai küzdelmekhez kapcsolódnak (Bernstein et al. 2018). Más kutatások, amelyek a rassz szerinti különbségtétel szerepét vizsgálták a különböző munkaformák hierarchiájában a globális felhalmozásban (Quijano 2000), illetve a gyarmati viszony szerepét a globális munka reprodukciójának megszervezésében (Meillassoux 1972), a globális munkamegosztás hasonló dinamikáira mutatnak rá.

A kapitalizmus és az élet újratermelése közötti viszonyról szóló tágabb vitához kapcsolódik annak a folyamatnak a kutatása, ahogyan a női, paraszti, gyarmati vagy informális munka a formális gazdasági körforgáson kívül, annak veszteségeit elnyelve termeli meg a felhalmozásban felhasznált erőforrásokat, tehát a kapitalista felhalmozás „rejtett” erőforrásaként működik. Míg egyfelől a marxi eszközökkel dolgozó hagyomány a társadalmi újratermelést alapvetően a tőkés felhalmozás feltételeinek újratermeléseként értelmezi (azaz a reprodukciót elsősorban a felhalmozás belső logikája felől közelíti meg), a női, informális, gyarmati vagy paraszti munkával foglalkozó kutatók közül sokan úgy közelítik meg ezt a fajta reprodukciót, mint a kapitalizmuson kívüli logikával is bíró munkát, amelyet a kapitalista inkorporáció felhasznál és átszervez, de nem teremt meg. Rosa Luxemburg a gyarmatokkal kapcsolatban beszélt a kapitalizmus azon szükségletéről, hogy mindig új, „külső” erőforrásokat építsen be a saját körforgásába (Luxemburg [1913] 1951: 366). A Mies és Federici elgondolásai mentén dolgozó Bielefeldi Iskola és az ökofeminizmus a kapitalizmus és patriarchátus összefonódásának egyik tulajdonságaként tárgyalják azt, hogy a paraszti, gyarmati vagy női munka teremtő erejét a rendszer eltagadja, és csak az – ezen erőforrások felhasználásával lehetővé váló – rendszeren belüli munkaformák értékteremtő erejét ismeri el. Von Werlhof (2007) azért kritizálja az iparosításra és osztályharca épülő baloldali politikai stratégiát, mert az nem veszi figyelembe a technológiai fejlődéshez szükséges természeti és emberi reprodukív munkát, azaz: ezeknek a láthatatlanná tett és kizsákmányolható erőforrásaival számol továbbra is. A természeti reprodukció és a kapitalizmus történeti alakulása közti viszonyra irányuló kutatások ugyancsak felvetik ezt a problémát (összefoglaló munkákhoz lásd pl. Foster 2000; Moore 2015).

Jason Moore a Luxemburg által felvetett gondolat mentén haladva a kapitalizmusnak a reprodukzív erőforrásokhoz való viszonyát úgy tárgyalja, mint egy olyan történeti folyamatot, amely során a tőkés felhalmozás céljára optimalizált gazdasági-társadalmi rendszer újra meg újra „olcsó” vagy „ingyenes” erőforrássá tesz a maga számára reprodukzív erőforrásokat. Ilyen momentum a női munkaerő kikényszerített „háziasszonyosodása”, a gyarmatok természeti és emberi erőforrásainak „ingyenessé” tétele, a gazdasági tevékenység káros hatásainak ráterhelése a perifériákra vagy a jövőre. A női, informális, gyarmati, paraszti munkaerő, vagy a természeti erőforrások ebből a szempontból nem egy eredendően „külső” erőforrást jelentenek a kapitalista felhalmozás számára, hanem olyan erőforrást, amelyet maga a kapitalista tevékenység tesz – gyakran erőszakosan – „olcsóvá” vagy „ingyenessé” a maga számára. Az „olcsón” vagy „ingyen” felhasznált munkaerőnek vagy természeti forrásoknak természetesen megvan a maguk költsége, csak ezek nem realizálódnak – közvetlenül – költségként a tőkés rendszeren belül. Patel és Moore (2017) a „hét olcsó erőforrás” (természet, pénz, munka, gondoskodás, étel, energia és élet) létrehozásának, illetve megszervezésének történeteként tárgyalja a globális kapitalizmus történetét. Ez a szemlélet a női reprodukzív munkával kapcsolatos gondolkodást úgy köti össze a más „olcsó” és „ingyenes” erőforrásokról való gondolkodással, hogy a hangsúlyt az „ingyenessé” vagy „olcsóvá” tétel mechanizmusaira helyezi. Azok a megközelítések, amelyek a női munka és más „ingyenes” és „olcsó” erőforrások közötti rendszerszintű kapcsolatot a politikai alternatívák és mozgalmi cselekvés szempontjából veszik figyelembe, ugyanennek az összefüggésnek a másik oldalát hangsúlyozzák: azt, hogy hogyan lehet az élet újratermelésének a kapitalizmuson kívüli logikáit megvédeni és kiterjeszteni. Ez a fajta paradigma jellemzően közelebb áll a perifériák önfenntartó gazdaságával, őslakos vagy parasztmozgalmakkal, nőmozgalmakkal, zöld és a klímamozgalmakkal kapcsolatos politikai kezdeményezésekhez.⁴

KELET-EURÓPAI SAJÁTOSÁGOK

A Fernand Braudel Központ és a világrendszer-szemléletű háztartáskutatások, illetve az „olcsóvá” vagy „ingyenessé” tett munka irodalma fontos belátásokat hordoz a kelet-európai félperifériás háztartások globális beágyazottságának a megértéséhez is. Ahogy fentebb írtuk, a kapitalista fejlődés perifériás és félperifériás területein a modernizáció soha nem hozta létre a szabad munkaerő többségét (Linden 2008). A félperifériákon, így Kelet-Európában is különösen jellemző háztartási típus a félproletár háztartás (Dunaway [2012] 2018),

4 Pl. a bolíviai „buen vivir”, „kozmozvizója” (Solón 2018), vagy a Via Campesina globális, feminista, önfenntartó gazdálkodást promotáló mozgalma (La Via Campesina 2017)

melyben oly módon kombinálódik a formális és informális munka, hogy a munkaportfólió informális szegmense túlmutat a háztartási feladatok körén és beletartozik jelentős mértékű produktív munka is, ami biztosítja a túlélés és a reprodukció materiális feltételeit.

A szocialista időszakban – a főleg az agrárnépesség körében – a női reprodukív munkának és az informális szektorban végzett kiegészítő munkáknak a kizsákmányolása révén olcsóvá tett munka járult hozzá az erőltetett iparosodáshoz. Az agrár erőforrások centralizálásával, a kollektivizációval-tévesztéssel, a padlássöprésekkel „ingyenes” vagy „olcsó” agrár munkaerőt csatornáztak az iparba. A szocializmus utolsó évtizedeiben a második gazdaságnak nevezett informális szektor volt, ami a szocialista berendezkedésen belül el tudta nyelni a globális gazdasági és finanszírozási válság hatásait. „A második gazdaság jelentős szerepet kapott az 1970-es és 1980-as évek gazdasági nehézségei alatt. Ez volt a közvetett megszorítások időszaka, amikor bevezették a bérrendszer szigorú korlátozásait. A liberalizációt [a második gazdaság liberalizációját] az állami szabályozás támogatta, mivel ez helyettesítette a gyengülő szociális védőhálót. Ebben az értelemben a második gazdaság feladata az volt, hogy többlet jövedelemforrást biztosítson a munkásoknak, azokban az időszakokban, amikor a gyárakban bérmegszorítások voltak. [...] Hasonló tendenciák történtek a globális félperiférián az 1980-as évek válságaiban (lásd például a latin-amerikai tapasztalatokat)” (Vigvári és Gerócs 2017: 94).

Gregor Anikó és Kováts Eszter 2018-as (egy, a magyar lakosságra reprezentatív kérdőíves kutatást is magába foglaló) kutatásának kutatásieredmény-összefoglalójából jól látszik bizonyos – a félperifériákra különösen jellemző – strukturális folytonosság, hogy a magyar nők mai napig legfontosabb problémája a formális munka és az informális gondoskodás kettős terhének viselése. Az, ami az interakcionális vagy fenomenológiai elemzés szintjén a nőekkel szembeni kettős szerepelvárásaként jelenik meg, a globális felhalmozás transznacionális struktúráit nézve a felhalmozás súlyának egyenlőtlen nemi eloszlását mutató, a félperifériára különösen jellemző formája.

TÁRSADALMI REPRODUKCIÓ

Mi tehát a társadalmi reprodukció? *Először is, a reprodukív munka minden produktív munka előfeltétele, történeti és analitikus szempontból egyaránt.* Történetileg a kapitalista termelési módra való átmenethez eleve szükség volt nemcsak munkaerő és a termelőeszközök felhalmozására, hanem a munkaerő folyamatos újratermeléséhez szükséges reprodukív munkaerő felhalmozására is. Ehhez a boszorkányüldözés bürokratizálásán és a háziasszonyosodás folyamatán keresztül a korabeli európai államoknak és egyházaknak a kapitalista ártermelés logikájába kellett hogy csatornázzák a nők reprodukív munkaerejét.

Analitikusan ahhoz, hogy a munkás elvégezze a napi produktív munkáját, mellyel egyrészt megkeresi saját bérét, másrészt értéket termel a tőkés értéktöbblet felhalmozás számára, szükséges, hogy az előző napi produktív munka után visszanyerje munkaerejét. A munkaerő visszanyerése a háztartáshoz, a gondoskodáshoz, szeretethez és szexualitáshoz kötődik.

Másodsor, az informális produktív és reprodukív munkának a formális bérmunkával való kombinációja teszi lehetővé a tőkefelhalmozást, azáltal, hogy a tőke a felhalmozáshoz több munkát fogyaszt el, mint amennyit bérrel kompenzál. A tőkés világrendszer egészét nézve a formális bérmunka és a tisztán azon keresztül történő kizsákmányolás a világrendszernek csak egy szegmense. Ezek miatt a reprodukív munka nemcsak a produktív munka előfeltétele, hanem az értéktöbblet-felhalmozásnak is, *ennél fogva pedig a reprodukív munka a kapitalista termelési mód történeti és analitikus előfeltétele.*

Végül, a reprodukció a globális felhalmozás felívelő szakaszaiban demográfiai előfeltételként szolgál a tőkés termelési mód expanziójához és az ártermelés szintjének növekedéséhez. A válságidőszakban a háztartáson belüli munkaportfóliók rugalmasságát felhasználva a tőke lejjebb tudja szorítani a béreket és az informális reprodukív és produktív munkára terhelni a túlélés súlyának nagyobb részét vagy egészét. Ezáltal a reprodukív munka a bérmunka fluktuációjának a társadalmi költségeit viselő pufferként is működik, mely lehetővé teszi, hogy válságidőzakaiban a bérek tartósan túlélési költség alatti szintje mellett ne omoljon össze az ártermelési rendszer, és biztosítja a következő konjunktúra-ciklushoz szükséges munkaerőt. Összességében tehát: a reprodukív munka a kapitalista világrendszer alapvető erőforrásaként működik; e kulcsfontosságú erőforrás rendszer-szintű kiaknázásának pedig egyik alapvető feltétele, hogy a rendszer által működtetett könyvelésben e munka értéke *el legyen tagadva, a munka végzése pedig láthatatlanná legyen téve.*

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bailey, Bath A. (2010): Partner violence during pregnancy: prevalence, effects, screening, and management. In: *International Journal of Women's Health*, Vol. 2010, No. 2.: 183–197.

Bair, Jennifer (2009): *Frontiers of Commodity Chain Research*. Stanford University Press.

Benston, Margaret (1969): The Political Economy of Women's Liberation. In: *Monthly Review*, Vol. 21., No. 4.: 13–27.

Bernstein, Henry – Friedmann, Harriet – van der Ploeg, Jan Douwe – Shanin, Teodor –

White, Ben (2018): Fifty years of debate on peasantries, 1966–2016. In: *The Journal of Peasant Studies*, Vol. 45., No. 4.: 689–714.

- Brown, Heather (2013): *Marx on Gender and the Family*. Haymarket.
- Csányi Gergely – Kerényi Szabina (2018): A „jó anya” mítosza Magyarországon a reprodukív munka és a piac globális történetének perspektívájából. In: *Fordulat* No. 24.: 134–160.
- Dalla Costa, Mariarosa – James, Selma (1973): *The Power of Women and the Subversion of the Community*. Falling Wall Press.
- Dunaway, Wilma ([2012] 2018): A félproletár háztartás a modern vilárendszer *longue durée*-je folyamán. In: *Fordulat* No. 24.: 53–87.
- Engels, Friedrich ([1884] 1982): *A család, a magántulajdon és az állam eredete*. Kossuth Könyvkiadó.
- ENSZ (2003): *The World's Women 2000: Trends and Statistics*. Oxford University Press.
- Federici, Silvia (1998): *Caliban and the Witch. Women, the Body and Primitive Accumulation*. Autonomedia.
- Federici, Silvia (2008): The reproduction of labour-power in the global economy, Marxist theory and the unfinished feminist revolution. Conference paper. In: *Globalizations*, Vol. 3., No. 13.
- Federici, Silvia (2017): Notes on Gender in Marx's Capital. In: *Continental Thought & Theory: A Journal of Intellectual Freedom*, Vol. 1., No. 4.: 19–37.
- Fletcher, Roger (1984): Recent developments in West German Historiography: the Bielefeld School and its critics. In: *German Studies Review*, Vol. 7., No. 3.: 451–480.
- Fortunati, Leopoldina ([1981] 1995): *The Arcane of Reproduction*. Autonomedia.
- Foster, John Bellamy (2000): *Marx's Ecology: Materialism and Nature*. NYU Press.
- Foucault, Michel ([1975] 1990): *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Gondolat.
- Foucault, Michel ([1976] 2014): *A szexualitás története I. A tudás akarása*. Atlantisz.
- Fraser, Nancy (2009): Feminism, capitalism and the cunning of history. In: *New Left Review*, Vol. 56.: 97–117.
- Gardiner, Jean (1975): Women's domestic labour. In: *New Left Review*, Vol. 89.: 47–58.
- Gereffi, Gary – Korzeniewicz, Miguel (1994): *Commodity chains and global capitalism*. ABC-CLIO.
- Gregor Anikó – Kováts Eszter (2018): *Nőügyek 2018. Társadalmi problémák és megoldási stratégiák*. Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Hoffmann, David L. (2003): *Stalinist Values. The Cultural Norms of Soviet Modernity [1917–1941]*. Cornell University Press.
- Hopkins, Terence K. – Wallerstein, Immanuel (1986): Commodity chains in the world-economy prior to 1800. In: *Review (Fernand Braudel Center)*, Vol. 10., No. 1.: 157–170.
- Kollontáj, Alexandra (1918): “New Woman” from *The New Morality and the Working Class*. Interneten: <https://www.marxists.org/archive/kollonta/1918/new-morality.htm>, (Letöltve: 2018.08.04.).

- Kollontáj, Alexandra (1920): *Communism and the Family*. Interneten: <https://www.marxists.org/archive/kollonta/1920/communism-family.htm>, (Letöltve: 2018.08.04.).
- Kollontáj, Alexandra (1921): *The Labour of Women in the Evolution of the Economy*. Interneten: <https://www.marxists.org/archive/kollonta/1921/evolution.htm>, (Letöltve: 2018.08.04.).
- Krausz Tamás (2008): *A Szovjetunió története*. Kossuth Könyvkiadó.
- La Via Campesina (2017): 25 Years of feminism. In: *La Via Campesina: Reflections from Women's Assembly at the VII International Conference*. Interneten: <https://viacampesina.org/en/25-years-feminism-la-via-campesina> (Letöltve: 2018.08.04.).
- Linden, van der Marcel (2008): *Workers of the world. Essays Toward a Global Labor History*. Brill.
- Lenin, Vlagyimir Iljics ([1919] 1977): A nagy kezdeményezés. In: *Lenin válogatott művei*. 3. Kötet. Kossuth Könyvkiadó. 58–78.
- Luxemburg, Rosa ([1913] 1951): *The Accumulation of Capital*. Routledge and Kegan Paul.
- Marx, Karl ([1867] 1949): *A tőke I*. Szikra.
- Marx, Karl ([1844] 1977): *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Kossuth Könyvkiadó.
- Marx, Karl – Engels, Friedrich ([1848] 1959): *A kommunista kiáltvány*. Kossuth Könyvkiadó.
- Marx, Karl – Engels, Friedrich: ([1856] 1974): *A német ideológia*. Magyar Helikon.
- McGuire, Randall H. – Smith, Joan – William G., Martin (1986): Patterns of household structures and the world-economy. In: *Review (Fernand Braudel Center)*, Vol. 10., No. 1.: 75–97.
- Meillassoux, Claude (1972): From reproduction to production: A Marxist approach to economic anthropology. In: *Economy and Society*, Vol. 1, No. 1.: 93–105.
- Mitchell, Eve (2013): *I am a woman and a human: a Marxist feminist critique of intersectionality theory*. Interneten: <https://libcom.org/library/i-am-woman-human-marxist-feminist-critique-intersectionality-theory-eve-mitchell> (Letöltve: 2018.08.04.).
- Mies, Maria ([1986] 2014): *Patriarchy and Accumulation On A World Scale*. Zed Books.
- Mies, Maria – Shiva, Vandana (1993): *Ecofeminism*. Zed Books.
- Moore, Jason W (2015): *Capitalism in the Web of Life: Ecology and the Accumulation of Capital*. Verso Books.
- Patel, Raj – Moore, Jason W. (2017): *A History of the World in Seven Cheap Things: A Guide to Capitalism, Nature, and the Future of the Planet*. University of California Press.
- Portes, Alejandro (1983): The informal sector: Definition, controversy, and relation to national development. In: *Review (Fernand Braudel Center)*, Vol. 7., No. 1.: 151–174.
- Quijano, Anibal (2000): Coloniality of power and Eurocentrism in Latin America. In: *International Sociology*, Vol. 15., No. 2.: 215–232.

- Seccombe, Wally ([1974] 2018): A háziasszony és munkája a kapitalizmusban. In: *Fordulat* 24 No. 24.: 31–52.
- Smith, Joan – Wallerstein, Immanuel Maurice – Evers, Hans-Dieter (1984): *Households and the world economy*. Vol. 3. Sage Publications.
- Solón, Pablo (2018): *Vivir Buen: Old Cosmovisions and New Paradigms*. Great Transition Initiative, 2018. Interneten: <https://www.tellus.org/pub/Solon-Vivir-Bien.pdf> (Letöltve: 2018.08.04.).
- Somlai Péter (1990): A szabad szerelemtől az ellenőrzött magánéletig. Családpolitika a Szovjetunióban 1917 után. In: *Társadalmi Szemle*, Vol. 1990., No. 6.: 25–40.
- Van der Linden, Marcel (2001): Global Labor History and “the Modern World-System”: Thoughts at the Twenty-Fifth Anniversary of the Fernand Braudel Center. In: *International Review of Social History*, Vol. 46., No. 3.: 423–459.
- UNICEF (2007): *Women and Children: The Double Dividend of Gender Equality*. UNICEF.
- Vigvári András – Gerőcs Tamás (2017): The Concept of ‘Peasant Embourgeoisement’ in the Perspective of Different Historical Conjunctures. In: *Studia UBB Sociologia*, Vol. 62., No. 1.: 65–84.
- Von Werlhof, Claudia (2007): No critique of capitalism without a critique of patriarchy! Why the left is no alternative. In: *Capitalism Nature Socialism*, Vol. 18., No. 1.: 13–27.
- Wallerstein, Immanuel (1974): *The modern world-system: Capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in the sixteenth century*. Academic Press.
- Wallerstein, Immanuel (1976): From Feudalism to Capitalism: Transition or Transitions? In: *Social Forces*, Vol. 55., No. 2.: 273–283.
- Wallerstein, Immanuel (1980): *The Modern World System*, Vol. 2. Academic Press.
- Wallerstein, Immanuel Maurice (1989): *The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730–1840s*. Vol. 3. Emerald Group Publishing.
- Watkins, Susan (2018): Which Feminisms? In: *New Left Review*, Vol. 109., January-February. Interneten: <https://newleftreview.org/II/109/susan-watkins-which-feminisms> (Letöltve: 2018.08.04.).
- White, Caroline (1993): ‘Close to Home’ in Johannesburg: Gender Oppression in Township Households. In: *Women’s Studies International Forum*, Vol. 16, No. 2.: 149–63.
- WHO (2011): Intimate partner violence during pregnancy. Information sheet. Interneten: http://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/70764/WHO_RHR_11.35_eng.pdf;jsessionid=34420D64EFCF82BAEA2C696AB970F540?sequence=1 (Letöltve: 2018.08.04.).